

PÉTER I. ZOLTÁN

A protestáns Várad szakrális építményei

A 16. század derekán a váradi vár körül a következő települések voltak: a vártól nyugatra Péntekhely, amely a későbbi Nagyvásár tér nyugati részéig terjedt. Innen nyugatra Szombathely terült el. A vártól keletre eső részen Velence húzódott. A vártól délre Szőlős irányában Vadkert nevű külváros volt, míg a vár és a Körös között Új-Bécs. A Körös jobb partján terült el Olaszi, ettől keletre pedig Szentpéter.

Váradon a reformáció kezdetét 1557. június 13-tól számíthatjuk. Ekkor foglalta el a várat kilenchavi ostrom után Izabella királyné nevében Varkocs Tamás. A váradi káptalan tagjai szétszéledtek a Ferdinánd királynak hódoló országgrészben. Az ostrom alatt Várad sokat szenvedett: magán- és középületei nagyrészt romba dőltek; az egykorú feljegyzés szerint a városnak tizenegy monostora és egyháza pusztult el. A részben vagy egészben elpusztult templomokért Verancsics Antal Varkocs Tamást okolta, aki szentpéterre „Váradon mind elrontata az egész Káptalomházakat

Houfnagel közismert metszete 1598-ból

PÉTER I. ZOLTÁN Podmaniczky-díjas helytörténész, újságíró (1949, Nagyvárad). 1991–2009 között a Bihari Napló munkatársa. A Budapesti Műszaki Egyetem műemlékvédő szakmérnöki karán tanult. 1992-től számos helytörténeti és irodalomtörténeti könyve jelent meg.

és a sok szentegyházokat, Szent Ferenc klostromát, Szentjakabot, Szentmihályt, Vadkertben Mindszentet, Szentkeresztet, az ispitályt, az várban Szentjánost, Bódogaszszonyt, a szigin Szentistvánt, Szentpétert, Szentlelket.” Megmaradt ellenben Olasziban a jezsuiták Szent Egyed-temploma, illetve a klarisszák velencei klostroma a parókiális kőegyházzal együtt. Varkocs rövidesen hozzáfogott az ostromkárok kijavításához, fokozatosan újjáépült a város, majd a vár is.

Ha azt szeretnénk megvizsgálni, melyek voltak a református egyház épületei a viharos, hitvitákkal tarkított évszázadban 1557 és 1660 között, a hiányos dokumentumok miatt sokszor csak feltételezésekre hagyatkoz-

hatunk. Csak hozzávetőleges adataink vannak a középkori templomok elhelyezkedéséről is. Településrégészeti adataink is igen hiányosak.

A Körös bal partján álló kőtemplom

A forrásmunkák szerint – Balogh Jolán művészettörténész is ezt vallotta – a reformátusok az egykori Szentlélek-templomot kapták meg. De hogy melyik évtől melyiket, arra vonatkozó adat nem maradt fenn. A középkori Váradon ugyanis két Szentlélek-egyház volt. Az egyik a ferencesek kolostorául szolgált Velencén, a Szent Ferenc utcában. Ez egy konventuális egyház volt, egy begina kolostor szomszédságában. Helymeghatározása – a mai Kolozsvári utcai Nőgyógyászati és Szülészeti Klinika új szárnya alatt – Emódi Tamás építésznek köszönhető. Verancsics szerint Varkocs Tamás 1557-ben „elrontata” a Szent Ferenc klostromát és a Szentlélek-templomot is. Hogy helyreállították-e a ferencesek templomukat és rendházukat, nem tudható, az ellenben tény, hogy nehezen lehetett a rend tagjainak tehetségük és idejük rá. Ugyanis csak 1566-ig maradhattak a városban, mivel ők is azok közé tartoztak, „kik az pápai tudományhoz ragaszkodtanak és abból kitérni nem akartak, s ennél fogva az 1557. évi tordai gyűlés végzése szerint János Zsigmond ő felsége birodalmából mindenünnen kiigazítottak”.

A másik Szentlélek-egyház a vártól nyugatra, Péntekhelyen volt, – Bunyitay Vince szerint – a kanonoki házak mellett. Ennek a templomnak az első említése a vatikáni levéltárban 1317-ből való. 1489-ben már plébániaegyházként említik. Verancsics szerint a „Szentlelket” is elpusztította Varkocs Tamás az 1557. évi ostrom során. Valószínűleg csak megsérülhetett, és utóbb helyrehozhatták, ugyanis egy évvel később az új hit követői már maguk számára kérték Izabellától, ám a királynő azt felelte: már a szegényeknek adta, vagy talán csak meghagyta továbbra is a szegények házának templomául. Később mégis megkaphatták a templomot is, mivel a Szentlélek-ispotály – az egykori rendház – a reformátusok kezébe került, s később kórházzal, szeretetotthonnal is gyarapodott. Ez a templom is elpusztult a többivel együtt az 1598. évi török ostrom során.

Istentisztelet fatemplomban

Az előző kijelentést erősíti meg Ortelius krónikája, melyben az olvasható, hogy a török fennhatóságot megelőző években a városban „kőből épült templom egy sem létezik, csupán a reformátusoknak van egy igénytelen, inkább pajtához, semmint templomhoz hasonló imaházuk...” Hasonló módon írja le a váradi fatemplomot Zeiller Martinus is az 1660-ból való tudósításában: „A polgároknak prédikációjukhoz egy nagy zsindeletet állítottak föl, olyat, mint egy nagy csűr.” Mindketten Nyugatról jöttek, így nem csoda, hogy a gótikus katedrálisokhoz szokott szemükkel ilyen lekicsinylőn írtak az itt látottakról. Valóban csak egy fatemplomot építettek a reformátusok Péntekhelyen, ugyanis a bizonytalan viszonyok, az állandó török veszély miatt nem gondolhattak időtállóbb építményre. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* a templom „tíz erős oszlopkra s azokra felyülvonyatott gerendákra, igen magos héjjazatra építettett vala; melynek hogy igen nagy tágas és széles épületnek lenni kellene, mint amely alatt annyi ezer lélekből álló nagy gyülekezetnek elférni kell vala, az oszlopokon kívül napkelet és napnyugat felől mindkét részről, négy igen hosszú szélcsatornákra nagy magos héjjazatok alatt fiókjai kiterjesztetve valának. Mellynek épületin mennyi temérdek sok fa, sendely és vas volna, akárki is megítilheti.”

Azon túl, hogy a váradiak egy „annyi ezer lelket” befogadó nagy fatemplo-

mot építettek, nem sokat tudunk meg Szalárdi leírásából arról, hogyan nézhetett ki ez a templom. A fatemplom is, akárcsak elődje, az egykori Szentlélek-templom, Péntekhelyen, a későbbi Nagyvásár tér területén volt.

Az egykori Szent Egyed-templom református utóélete

Előzőleg már megírtuk, hogy az Olasziban levő Szent Egyed-templom (a mai szemináriumi templom helyén) nem pusztult el 1557-ben, de akárcsak a Körös másik partján álló Szentlélek-templom, a reformáció térnyerésével ez is a protestánsok kezébe került. Hogy mikortól, arról nem írt Bunyitay sem, csupán azt jegyezte meg, hogy ez a protestánsoké volt, de Báthory István fejedelem 1576 tavaszán visszaadta a katolikusoknak. Az 1581. évi tordai országgyűlést követően a jezsuiták is megjelentek Váradon, megkapták a

A Bethlen-bástya a reformáció korában, 1618-ban készült el az addigi Földbástya helyén

Szent Egyed egyházat az iskolával és birtokaikkal együtt. A jezsuiták nem sokáig birtokolhatták e javakat, mivel az 1588. évi medgyesi országgyűlés határozata alapján a rendet eltávolították Magyarországról és Erdélyből. A váradi templomukról kimondatott: „Az váradi Szent Egyed egyház minden pertinentiájával, azkivel occupáltak volt, restituáltassék, hogy mint azelőtt, ezután is prédikátort tarthassanak ez város számára benne, de nem a római valáson valót.”

Mivel Csernák Béla kutatásai alapján 1588 és 1595 között két váradi református lelkészről – Derecskei Ambrusról és Gyula Jánosról – tudunk, valószínű, hogy az egyik Olasziban, az előzőleg jezsuita templomban, a másik a Köröstől délre, Péntekhelyen szolgálhatott. 1595-ben eltörlik a medgyesi végzést, Várad katolikusai a jezsuita rend tagjai közül nyertek lelkészt a Szent Egyed-templomban. Három évvel később, 1598 nyarán a jezsuiták távoztak Váradról, valószínűleg a közeli Szőlősrre. Ettől kezdve nem birtokolták többé a Szent Egyed-templomot és a rendházat. Ugyanezen év szeptember 29-én a törökök megjelentek a vár alatt, de nem sikerült elfoglalniuk; a várost ellenben feldúlták. Hogy mi lett a sorsa az egykori Szent Egyed-templomnak? Ez nem ismeretes. Valószínűleg elpusztult az ostrom során. Erre lehet következtetni Ortelius már említett krónikájából, amelyben az szerepel, hogy a török fennhatóság előtti években már egyetlen kőből épült templom sem volt a városban.

A váradi református kollégium

Már a reformáció befogadásának évében, 1557-ben felállították a református iskolát, azon hagyományok alapján, amelyeket a káptalan alapított és a váradi katolikus püspökség tartott fenn. Az 1557. évi tordai országgyűlés a Mindenszentek tiszteletére ajánlott zárdát adta át a reformáció által létrehozott iskola céljaira, s a tanintézetet rövidesen kollégiumi rangra emelték. De hol lehetett ez az iskola? Elődjét, a Mindenszentek zárdáját a hasonló nevű templom mellett kell keresnünk. Az pedig Vadkertben volt, nagyjából a mai Kommendáns réten.

Szalárdi János ellenben a későbbi kollégiumot a vártól nyugatra, Péntekhelyre teszi. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az 1598-as török ostrom során a Mindenszentek zárdájából kialakított iskola leégphetett, akár csak a mellette levő

templom. Az új iskolát már a vártól nyugatra, Péntekhelyen a várkapu közelébe építették, az ide emelt fatemplom közelébe. Szalárdi krónikájában így ír az iskoláról: „A derék váradi hídon alól fenékgáton pedig a Körös folyó vizének amely derekasabb része alászakadna, a városnak derekas része s abban levő gyönyörűséges iskolája s azon alól Péntekhely utcához tartozó oldalutcák...” A Szalárdi által említett híd nagyjából az egykori állami főreáliskola (mai Gojdu líceum) mellett volt, így a „gyönyörűséges” iskola is itt állhatott, a későbbi Nagyvásár tér északkeleti részén.

Egy idealizált városábrázolás a 17. században, a „hegyre” épített várral

E kollégium a virágzását, bővítését I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna korában érte el; ahogy a krónikás is írta: „az iskolának valóban nagy épületére gyarapodás vala”. A fejedelem 1636-ban gondoskodott arról, hogy a kollégiumnak három professzora lehessen, míg Lorántffy Zsuzsanna fogarasi uradalmának jövedelméből 3000 forintot, egy malmot, valamint egy Braszkula nevű (azóta elpusztult) falut adományozott az iskola fenntartására. Amint azt Szalárdi krónikájába feljegyezte: a Péntekhely határában húzódó kőfal mellett, „a szegletbástya előtt a derék Körösön egy négy kőre forgó igen derék fő malom vala építve, most idősbik méltóságos fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna asszony istenes adakozása által egy Braszkula nevű falucskával együtt az iskolához bíratik vala”. Az iskola tapaszos fedett palánkkerítéssel körülvéve magasan kiemelkedett Péntekhely többi épülete közül. Az 1650-es években néhány osztálynak külön épületet emeltek, tágas előadótermekkel, auditoriumokkal és tanításra alkalmas nagy helyiségekkel, amelyekben a kollégium mesterei a tantárgyakat külön adhatták elő. Szalárdi emlékezetében: „egynéhány classisoknak külön-külön való tisztességes épületű és nagy jó egű auditoriumok, közönséges tanításra való öreg házak építtettek vala, mellyekben a deáki szép tudományokat a mindenik mesteriség szerint külön-külön nagy szép alkalmatossággal taníthatják vala. Az iskolának Körös felől és belől a város felől való egyik oldala is olly tapaszos héjjazatos palánkokkal kerített vala, több része is úgy akarván végeztetni, hogy újobban való építtetése felől egy embernyom alatt búsulni senkinek nem kellett volna. Az ifjúság számára is annyi házak, kamarák csináltattak s intéztettek s valának is csinálófélben, hogy azon schólának mind külső-belső épületire, gyarapodására nézve a magyar birodalomban s még külső keresztyénségben is méltán nagy híre-neve terjedett volna.” Sajnos egy „embernyom”-nál jóval rövidebb idő alatt elpusztult a váradi kollégium, meg a város is...

A keresztyén Várad pusztulása

1660. július 11-én este, mikor a várat megostromolni szándékozó török sereg már csak egynapi járásra volt, a váradiak több helyen is felgyújtották a várost, hogy az ellenségnek ne nyújtson oltalmat. Pusztulását leírta Szalárdi János is: „A

városnak a váron alól való nagy darab része, mellyben a derekasabb épületű házak is vagynak az elpusztult iskolával és egyházzal együtt”.

Ugyanő írta azt is: „Melly rettenetes romlást a szegény keresztyén lakosoknak szemeikkel nézni minémű siralmas és keserves vala, akármelly istenes lelkű ember megitilheti. [...] Melly égésnek sebességét nézni, ó melly rettenetes vala. De főképpen a Péntekhelyi utcai magas házakét s a város közönséges egyházát, hol naponként az Istennek tiszteletis az evangéliumunk prédikáltatása bőséges mértékben szolgáltatni szokott vala [...] az tűz olly rettenetes sebes lánggal ég vala, hogy annak sebes lángja az éjszakai setétségben annál inkább az eget verdeklenni láttatnék, úgy hogy az lakosok az ellenében való Csonka-bástyáról és köz-kőfalakról nézván az nagy romlást, az rettenetes tűznek sebessége az vár előtt való nagy széles piacon s az várnak is széles árkan nagyon átsült vala...”

Negyvenhat napi ostrom után a védők a túlerővel szemben feladták a várat. A kisszámú védősereg 1660. augusztus 28-án elhagyta a várat, kimenekítették a készülő *Várad Bibliját* is, de az értékes levéltár, akárcsak a Kolozsvári testvérek bronzszobrai, odavesztek. Harminckét éves török fennhatóság, majd a katolikus restauráció kora következett. Várad református lakosságának 1784-ig kellett várnia, hogy Olasziban, a Körös-parton letehesse első temploma alapkövét, s kezdetét vehesse a református egyház egy újabb korszaka.